

Filip Škiljan

Herojski antifašizam i kultura sjećanja kod Srba u Hrvatskoj

Sažetak: Autor u tekstu donosi podatke o tome koliko i na koji su način Srbi u Hrvatskoj sudjelovali u antifašističkom pokretu. Posebno se bavi kulturom sjećanja kod Srba u Hrvatskoj na antifašistički period i partizansku borbu. U tekstu su izabrani primjeri s područja Slatine, Pakraca i s teritorija Korduna. U drugom dijelu teksta autor se bavi narodnim herojima i antifašističkom borbom, odnosno uništavanjem spomenika NOB na području Hrvatske u vrijeme posljednjeg rata i na taj način uništavanjem uspomene na antifašističku borbu u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; narodni heroji; Srbi u Hrvatskoj; kultura sjećanja; antifašizam

Key words: WWII; national heroes; Serbs in Croatia; memory culture; antifascism

Srbi u Hrvatskoj i antifašizam

Prema Hrvatskoj enciklopediji naziv antifašizam razvio se u današnjem značenju zbog toga što se »fašizam« rabio kao generički pojam koji označuje ideologije, političke pokrete i organizacije te vladavinske poretke koji su po svojoj socijalnoj osnovi i političkoj funkciji te metodama djelovanja srodni talijanskomu fašizmu (kao i njemačkomu nacizmu). Stoga je i opozicija stavovima i akcijama desnih ekstremističkih stranaka i pokreta nužno dobila i vlastiti pojam. Antifašizam je politički pokret utemeljen na najširim demokratskim osnovama i na negaciji bitnih ideoloških postavki nacizma i fašizma.

Nakon uspostave NDH, koja je po svojem opredjeljenju bila profašistički i pronacistički orijentirana tvorevina, Srbima na području NDH ograničena su brojna prava. Već prvog dana postojanja nove države Slavko Kvaternik je isključio Srbe, Židove i Rome iz službe u oružanim snagama NDH. Jedina iznimka bili su osobni Pavelićevi prijatelji. Prva zakonska uredba koju je donio poglavnik dr. Ante Pavelić bio je Zakonska odredba za odbranu naroda i države 17. travnja 1941. koja je bila zapravo kopija njemačkog zakona iz veljače 1933. godine. U njemu stoji da »tko bilo na koji način povrijedi čast ili životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje«. U drugoj točki stoji da »takvoga čeka kazna smrti«. 25. travnja 1941. donesena je i Zakonska odredba o zabrani ćirilice na teritoriju NDH. Usporedo s tim započelo je i masovno mijenjanje imena ulica, naselja, a ubrzo nakon toga i izbacivanje pojedinih riječi iz svakodnevnog upotrebe. Ubrzo nakon donošenja prvih zakonskih odredbi uperenih protiv Srba dolazi i do prvih masovnih stradanja Srba. Prvi pokolj se zbilo u Gudovcu krajem travnja, potom su se zbili pokolji u Veljunu i u Glini u prvoj polovini svibnja 1941., a već 18. lipnja 1941. započeo je s radom i

logorski sustav Gospić-Jadovno-Pag. Logor u Danici započeo je s radom još i prije. U kasno ljeto 1941. započinje s radom i logor u Jasenovcu. Organizirana prisilna iseljavanja Srba s područja NDH započela su još u lipnju 1941. kada su iseljeni prvi solunski dobrovoljci iz slavonskih i srijemskih naselja. Stoga nije neobično da su Srbi pristajali uz one koji su se borili protiv takvog poretka koji ih je lišavao svih ljudskih prava. Pristupanje Srba partizanima, u kojima su u Hrvatskoj uz njih bili komunisti i Hrvati koji nisu bili komunisti zapravo je bilo jedini oblik izbjegavanja različitih vrsta diskriminacija, a potom i iseljavanja ili eksterminacije. Srbi u Hrvatskoj, koji su činili oko 4-5% cjelokupnog jugoslavenskog stanovništva, potkraj 1941. godine činili su između 20 i 25% pripadnika partizanskih odreda. Potkraj 1944. godine, unatoč masovnom pristupanju jedinicama NOV i mobilizaciji u čitavoj Jugoslaviji, Srbi u Hrvatskoj činili su gotovo 10% ukupnih pripadnika NOV Jugoslavije. Tako je ispodprosječno sudjelovanje u Drugom svjetskom ratu Srba iz Srbije na svojevrsan način kompenzirano iznadprosječnim sudjelovanjem Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U Hrvatskoj su, prema popisu 1964. godine, u partizanima stradala 61 833 borca. Među stradalima Hrvata je bilo 32.497 (52,6%), Srba 28.216 (45,6%) te ostalih i nepoznatih 2,7%. Antifašizam je dakle uvelike utjecao na Srbe u Hrvatskoj budući da ih je narodnooslobodilačka borba spasila od uništenja. Činjenica je također da su Srbi u Hrvatskoj u raznim aranžmanima ulazili u koalicije s većinskim narodom, pa su i preko tih aranžmana naučili na koji način očuvati svoja prava. Konačno, Srbi u Hrvatskoj su na ovaj ili onaj način oduvijek bili manjina, što je utjecalo na mogućnost adaptacije u multinacionalnim sredinama (koje su nekada bile znatno više multinacionalne negoli su to danas). Stvaranjem socijalističke Jugoslavije kao multietničke zajednice Srbi u Hrvatskoj u velikom su se broju slučajeva priklonili ideji integralnog jugoslavenstva, pa su na taj način također pokazivali mogućnost adaptacije u novim prilikama, ali su isto tako gubili svoj identitet. Dva su razloga za to, a čini se da su oba bila podjednako jaka: strah od terora proživljenog u NDH i socijalistička politika egalitarizma, neisticanja nacionalnih simbola te nestvaranja posebnih društava ili bilo kakvih nacionalnih organizacija. Zapravo je nacionalni identitet Srba bio sveden na ime i ćirilčno pismo te ponekad i ponegdje na obiteljske slave. U Jugoslaviji su Srbi u Hrvatskoj, kako zaključuje Milorad Pupovac, postali čuvari poretka. Goleme žrtve koje su Srbi u Hrvatskoj, bilo kao civilne žrtve, bilo u redovima partizana, podnijeli za uspostavu nove socijalističke Jugoslavije usadile su kod najvećeg broja hrvatskih Srba izuzetnu privrženost antifašizmu i tekovinama narodnooslobodilačke borbe.

Istraživanja čuvanja antifašističke tradicije i komemoriranja žrtava Srba u Hrvatskoj

Istraživanja su pokazala da je antifašistička tradicija i antifašizam najviše obilježio identitet Srba u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata. To čuvanje tradicije antifašizma i jugoslavenstva vidljivo je u kazivanjima koja su prikupljena među Srbima u Hrvatskoj te je vidljivo u čuvanju antifašističkih tradicija danas.

a) Pakrac i Slatina

Jedan od najteže pogođenih krajeva u Drugom svjetskom ratu u bivšoj Jugoslaviji bio je pakrački kraj. Ukupan broj stradalih u Drugom svjetskom ratu na području nekadašnje općine Pakrac iznosi 6.233 osoba, od čega njih 879 koji su stradali kao vojne žrtve i njih 5354 koji su stradali kao civilne žrtve. Od toga ih je u naseljima stradalo 3.838, u logorima 1.217, a kao žrtve rata njih 299. Prema nacionalnosti bilo je 5.300 Srba, 300 Hrvata, 120 Židova i 513 ostalih.¹ Prema popisu iz 1931. na području kotara Pakrac živjelo je 20.195 Srba. Što govori o tome da je stradalo više od ¼ Srba na području kotara. Upravo komemoracije su bile mjesta okupljanja koja su bila vezana i za antifašističku tradiciju. Sjećanja na žrtve koje su pale kao civili, ali i kao antifašistički heroji, ostala je prisutna kod pripadnika srpske nacionalnosti i nakon Drugog svjetskog rata. Kazivači su vrlo jasno dali do znanja da su žrtve bile pamćene, ali da se nije zamjeralo lokalnom hrvatskom stanovništvu, već se zbog čuvanja bratstva i jedinstva težilo integralnom jugoslavenstvu.

Milan Kozlović prisjeća se komemoriranja žrtava u mjestu Kusunje gdje su, kao što je vidljivo iz prethodnog teksta, žrtve bile osobito teške. »Kod nas je u jednom danu u Drugom svjetskom ratu bilo poubijano pola sela. Jedan dio stanovnika završio je u Staroj Gradišci, a drugi su poubijani u selu. Mojih je 14 stradalo 13. kolovoza 1942. u Kusunjama. 13. kolovoza se komemorirao svake godine. Crkva bi održala svoj protokol, a državne strukture držale su akademiju u Domu u Kusunjama. Uvečer je bila zabava s pjesmom i plesom. Na spomenik bi se postavio lovorov vijenac. 1962. godine napravljeni su bunari u koje su pobacani Srbi iz Kusunja, ali na te su bunare odlazili prilikom komemoriranja samo predstavnici crkve.« Milan Harambašić iz Korita ističe kako u njihovom selu nije bilo masovnih pokolja. Ono što ističe Harambašić vrijedi i za ostala srpska sela u okolini: »Nikada nisam čuo da su bake optuživale Hrvate za smrt sinova, kćeri ili unuka. Češće su optuživale svoje bližnje što to nisu spriječili. Tako je baka optuživala djeda što je svoju kćer poslao natrag u Kukunjevac prije pokolja i što je ona ondje stradala sa svojim djetetom.«

Slično govori i Mile Ljubičić iz Kukunjevca. »Naše selo je imalo ukupnu žrtvu od 780 osoba koji su stradali što u logoru, što u partizanima, što nad rakom. Dakle, trećina našeg sela je nestala u Drugom svjetskom ratu. Uoči rata selo je imalo 2014 stanovnika, a poslije 1200. Poslije rata moji roditelji nisu forsirali tu priču iako su preživjeli golgotu. Otac je prošao Jasenovac, Staru Gradišku i Sisak.« Dakle, žrtve su se komemorirale, ali se lokalnom hrvatskom stanovništvu nije zamjeralo za zločine koje su počinili uglavnom stranci. Jedino hrvatsko selo koje je sudjelovalo u stradanjima lokalnih Srba bilo je Španovica koja je

¹ V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989., str. 157.

uništena u Drugom svjetskom ratu i nikada više nije obnovljena u onome obliku i veličini kao što je to bilo prije Drugog svjetskog rata.

Očito je da su Srbi zbog parole bratstva i jedinstva bili spremni na zajednički život s Hrvatima. O tome govori Jevrosima Paunović prisjećajući se hrvatsko-srpskih odnosa u vrijeme socijalizma. »Vjerovali smo u Jugoslaviju i u jugoslavenstvo. Činjenica je da u Drugom svjetskom ratu ljudi baš i nisu imali mnogo izbora. Bili su silom prilika partizani, komunisti i antifašisti. U poslijeratnom periodu bili smo svi ubijedeni da smo braća. Nismo zamjerali zločine lokalnom hrvatskom stanovništvu. U našem kraju su u zločinima sudjelovale samo dvije ili tri osobe koje su bile domaći Hrvati. Njima su se znala puna imena i prezimena.« Ono što Jevrosima ističe vrijedilo je za sva sela pakračkog kraja: »U vrijeme Drugog svjetskog rata ovdje nije postojalo niti jedno selo u kojem netko nije ubijen. Ti pokolji su bili neizbrisivi. Dani kada su izvršeni pokolji su se poštivali. Bili su to dani sjećanja kada su ljudi pričali o tim događajima.«

I na slatinskom području držalo se do antifašističkih tradicija koje su bile usko vezane za čuvanje uspomene na stradale. Pojedini značajni događaji iz lokalne povijesti, ili iz povijesti sela obilježavani su svake godine. U Gornjem Miholjcu takav je bio 26. veljače kada je oko 30 osoba iz Gornjeg Miholjca otišlo u partizane. Na godišnjicu formiranja 6. korpusa (oko 6. lipnja) odlazilo se u Voćin, a ciljalo se da to bude oko Svete Nedjelje, pravoslavnog kirvaja u Voćinu. U Voćinu se održavala smotra folkloru toga dana na kojoj su nastupala brojna folklorna društva iz Slavonije. U Noskovačkoj Dubravi nalazio se spomenik djeci Potkozarja koji su umrli od neishranjenosti i bolesti. Radio se o 69 djece u dobi između tri mjeseca i sedam godina koji su preminuli između 24. kolovoza do 1. prosinca 1942. godine. I na groblju u Mikleušu nalazi se spomenik palim borcima njemačke čete Ernst Thälmann. Naime, u borbama kod Mikleuša poginulo je krajem listopada 1943. 49 boraca spomenute njemačke čete. Svakako mjesto najveće komemoracije u vrijeme socijalizma bila je lokacija u zaseoku Zubići kod Kometnika. Ondje se zbila jedna od najtežih trauma na području Slavonije budući da je u dva dana u siječnju 1942. poubijano 220 muškaraca Srba. Poubijani muškarci bili su podrijetlom iz Kometnika i Dobrića. Do komemoriranja žrtava Kometnika narod slatinskog kraja osobito je držao. Rajko Zubić iz Kometnika se prisjeća kako je je kod škole bio spomenik kod kojeg su se polagali vijenci. »Dolazio bi i pop, a kuhala se rakija i pogače. Komemoracija je trajala i po tri sata. O tome događaju nije se mnogo pričalo. Mladi su radije odlazili u zabave, a stariji su međusobno razgovarali o tim događajima, ali nikada ne odviše.« I u partizansku bolnicu Gudnoga odlazilo se svake godine. Naime, dječaci slatinskog kraja koji su trebali biti primljeni u omladince morali su propješačiti jedan dio voćinskog kraja, a krajnji cilj je bila Gudnoga, partizanska bolnica. Tako je, prema riječima Igora Pavkovića bilo do 1990. godine. Pioniri slatinskog kraja su za razliku od omladinaca odlazili do spomenika umrloj kozaračkoj djeci u Noskovačkoj Dubravi. Igor Pavković ističe kako Srbi voćinskog kraja i danas jako drže do antifašizma. »Nije to onaj klasični antifašizam, već partizanska baština. Naime, svi naši dedovi su bili u partizanima.«

b) Kordun

Nakon rata do antifašizma i antifašističke borbe, kao i do žrtava fašističkog terora Srbi Korduna držali su posebno mnogo. Pojedini značajni događaji iz lokalne povijesti, ili iz povijesti sela obilježavani su svake godine. Sjećanja na Drugi svjetski rat bila su posebno svježja kod generacija koje su prošle stradanja, uništavanja kuća, odvođenje u logore, prekrštavanja. A pamtili su svi – od male djece do staraca. Događaji iz rata prepričavali su se i generacijama koje nisu prošle kroz rat već su rođene nakon Drugog svjetskog rata. Natalija Koprenica se prisjeća da je njezin otac dobro znao sve pokolje koji su se zbili na Kordunu u Drugom svjetskom ratu. Nedjeljka Grudić, rođena dugo nakon Drugog svjetskog rata, kazuje da nije bilo kuće u Ponorcu iz koje netko nije stradao, ali da se nije mnogo pričalo o Drugom svjetskom ratu. »Teško i mukotrpno se živjelo, ali smo svi bili zadovoljni. Naše su kuće bile srušene u Drugom svjetskom ratu, neke od njih i u nekoliko navrata. Imali smo zemunice pokraj nekadašnjih kuća.« Dakle, kuće Srba na Kordunu bile su paljene i po nekoliko puta, a stanovništvo se teško nosilo sa životom u bajtama i zemunicama nakon Drugog svjetskog rata. Bogdan Rkman iz Perne kazuje kako je njegovo selo početkom osamdesetih imalo 160 nositelja partizanske spomenice 1941. godine te kako se u razgovorima kod kuće spominjalo ustaše i njihove zločine, a da su Nijemci bili samo jednom u Perni, pa se njih u razgovorima uopće nije spominjalo. Čuvanje antifašističke tradicije bio je temelj identiteta Srba na Kordunu budući da su Srbi Kordunaši masovno sudjelovali u antifašističkoj borbi. Milan Kekić iz Rabinje ističe da se mnogo više držalo do antifašističkih praznika nego li do crkvenih godova. »Slavili smo 4. srpnja (Dan borca) u Cvijanović Brdu, a 27. srpnja (Dan ustanka naroda Hrvatske) u Šljivnjaku. Na Đurđevdan se odlazilo u Veljun na kosturnicu i na spomenik. Nema kuće iz koje netko nije stradao u pokolju u Blagaju i Veljuni. Mi smo odgajani da pamtimo, ali nikada nismo mrzili. Dolazili su Hrvati nama, bilo je međunacionalnih brakova, ali Srbima zbog toga nije bilo drago. Pamtili smo i kada su ustaše htjeli zapaliti Srbe u crkvi u Veljuni.« U kolektivnoj memoriji veljuskog kraja osobito je težak ožiljak predstavljalo stradanje Srba u Blagaju i Veljuni. Demografski se veljunski kraj nikada nakon toga nije oporavio. Ilija Matijević iz Dugog Dola kod Krnjaka prisjeća se da se u krnjačkom kraju osobito držalo do komemoracija »u Veljuni i u Ivanović Jarku«. Na Debeloj kosi je bila centralna proslava Dana ustanka naroda Hrvatske za Zajednicu općina Karlovac. Darinka Momčilović iz Vrginmosta ističe da se u Glini i u Vrginmostu nije isticalo stradanje u glinskoj crkvi te da se o tome nije javno govorilo. Isticalo se proboj na Biljegu i mjesta dizanja ustanka, a Petrova gora je bila simbol narodnooslobodilačke borbe. »Oni koji nisu otišli na pokrst u Glinu, oni su otišli u partizane. U glinskoj crkvi su stradali silni ljudi. U školi nismo o tome govorili. Govorilo se o Petrovoj gori, ali Glinu se nije spominjalo.« Nije se spominjalo one koji nisu stradali za ideju bratstva i jedinstva. Naime, glinske žrtve su bile prije početka ustanka, pa ih se nije toliko isticalo. Đuro Šaula iz

Lisina pamti da su Srbi duboko u sebi zamjerali Hrvatima i Muslimanima zločine iz Drugog svjetskog rata, osobito na prostoru oko Cetingrada gdje je živjelo nacionalno mješovito stanovništvo. »Ta sjećanja su se potiskivala javno, ali se pamtilo zločine unutar obitelji. Isticalo se one poštene Hrvate koji su štitili Srbe za vrijeme Drugog svjetskog rata.« Dakle, javno se nije potenciralo ustaške zločine zbog čuvanja 'bratstva i jedinstva'. Branko Eremić iz Vojnića kazuje da je »iskonski antifašizam bio svakako najjači u našim krajevima, na Kordunu, na Baniji i u Lici. Vojnić je u NOB-u bio prvo oslobođeno kotarsko mjesto (11. siječnja 1942.) Mnogo se držalo do nekih povijesnih destinacija i spomenika NOB-a. Na Kordunu je sve bilo vezano za antifašizam.« Činjenica je da je svako kordunaško selo nastanjeno Srbima imalo spomenik žrtvama fašističkog terora i stradalim partizanskim borcima, a Srbi su osobito držali do komemoracija i obilježavanja pojedinih praznika. Dakle, na Kordunu je u vrijeme socijalizma javni i društveni život bio prožet antifašističkom tradicijom i uspomenom na partizansku borbu za koju se držalo da je spasila Srbe Korduna od istrjebljenja. U posljednjem periodu, nakon početka 2000. antifašizam i komemoriranje žrtava posebno su međusobno povezani budući da su organizatori proslava antifašističkih praznika i obilježavanja komemoracija uglavnom iste institucije.

Tablica I. Broj žrtava na Kordunu prema istraživanjima Graovac-Cvetković

Kotar	Broj stanovnika 1931.	Broj pravoslavnih 1931.	Broj stanovnika 1941. (za stopu demografskog rasta uvećan rezultat popisa iz 1931)	Broj ubijenih civila 1941.	Postotak ubijenih civila 1941. od ukupnog broja stanovnika 1941. u kotaru	Broj ubijenih civila 1941–1945. i postotak od ukupnog broja stanovnika 1941. u kotaru
Vojnić ²	17.228	14.317 (83,1%)	18.778	935	4,97%	4.894 (26,06%)
Vrginmost ³	37.820	30.237 (79,95%)	41.223	4.263	10,34%	6.991 (16,95%)
Slunj i Veljun ⁴	45.829	24.352 (53,13%)	49.953	1.924	3,85%	5.748 (11,50%)

Zaključna razmatranja vezana za istraživanja Srba i njihovog odnosa prema antifašizmu

Privrženost Srba tekovinama narodnooslobodilačke borbe zacijelo je i danas jedno od primarnih obilježja njihova identiteta. Odgovarajući na pitanja o svojoj vojnoj prošlosti, većina kazivača govorila je o

² Kotar Vojnić u NOB i socijalističkoj revoluciji, Karlovac 1989, str. 1114. Kotar Vojnić je tada obuhvaćao i dijelove poslijeratne općine Karlovac i općine Duga Resa (odnosno područje Krnjaka i Perjasice).

³ D. Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945*, Vrginmost 1980, str. 270–273.

⁴ *Kotar Slunj i kotar Veljun u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1988, str. 911.

partizanskoj borbi, a nije ni pomišljala na stariju prošlost. Dakle, narodnooslobodilačka borba ostala je u živom sjećanju kazivača. Privrženost tekovinama narodnooslobodilačke borbe postala je nakon Drugog svjetskog rata dio srpskog identiteta u Hrvatskoj i ostala je to sve do danas. Razloge tome treba tražiti u činjenici da je Srbe u Hrvatskoj antifašizam spasio od uništenja, ali i u tome što im je omogućio da postanu konstitutivni narod u Hrvatskoj. Uz privrženost narodnooslobodilačkom ratu usko su vezani i komemorativni skupovi na mjestima stradanja u Drugom svjetskom ratu, osobito Jasenovac koji je zauzima (i zauzima) posebno mjesto u kolektivnoj memoriji Srba u Hrvatskoj. Koliko je narodnooslobodilački rat pridonio negiranju nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj, govori činjenica da se velik dio Srba nakon Drugog svjetskog rata izjašnjavao kao Jugoslaveni te da su zanemarili sve druge oblike identiteta: onaj vjerski koji je sveden na minimum, onaj koji se ticao pisma i jezika koji je postao nebitan, onaj književni koji je sveden na zajednički nazivnik jugoslavenske književnosti, onaj stranački koji nije postojao, onaj nestranački – kulturni koji je dokinut 1972. godine gašenjem SKD “Prosvjeta” kao posljednje kulturne srpske organizacije u Hrvatskoj i onaj urbani koji je nestao u vihoru Drugog svjetskog rata, ali koji je obnovljen nakon Drugog svjetskog rata na neidentitetski način.

Herojstvo i antifašizam

Tko su to zapravo heroji? Heroji ili junaci su izuzetno hrabri ljudi koji spašavaju druge ljude i brane ih od zla. Tko su bili heroji za vrijeme narodnooslobodilačke borbe? Dodjelom naslova i ordena narodnog heroja Jugoslavije određenim osobama kao i stvaranjem i prenošenjem priča o narodnim herojima, nastali su herojski likovi preko kojih je prezentiran čitav partizanski rat i vrijednosti grupe koja je izabrala ove heroje. Partizanski rat u Jugoslaviji bio je svijetao primjer gerilskog načina ratovanja i istican je među takvim oblicima ratovanja i u Europi i u svijetu. Narodni heroji su svjedočili svojim primjerima upravo o posebnom ratnom iskustvu jugoslavenskih partizana i o njihovom herojstvu. Partizani su uspjeli kroz teške sukobe s neprijateljem u sedam neprijateljskih ofenziva predvođeni Josipom Brozom Titom pobijediti višestruko jačeg neprijatelja. Narodni heroji su tako postajali nakon rata ikone i predstavljali su nerealne ličnosti koje su simbolizirale herojsko ponašanje, herojski život, herojska djela i herojsku smrt, sve vrijednosti koje su preuzimale generacije koje su izišle iz Drugog svjetskog rata. Narodni heroji su čuvali i od zaborava tekovine rata te sjećanja na partizansku ikonografiju, bitke, ofenzive... Biografije narodnih heroja najčešće su podsjećale na hagiografije i panegirike. Najveći broj njih dobio je priznanje nakon rata, odnosno 1951., 1952. i 1953. godine. Tito je bio jedini vrhovni zapovjednik u Drugom svjetskom ratu koji je sa svojim ratnicima ratovao na ratištu. Stoga je tri puta odlikovan ordenom narodnog heroja. Instituciju narodnih heroja uveo je SSSR, a bilo je to nešto slično proglašenju svetaca u Crkvi. Kao što u Crkvi postoje mučenici, tako su od 1322 narodna heroja njih više od polovice poginuli u Drugom svjetskom ratu. Od 164 narodna heroja koji su proglašeni u periodu između 1942. i 1945. njih čak 130 proglašeno je posthumno. Heroji su

ginuli na tri načina: polagano u mukama pod torturom, nasilnom smrću u jednom trenutku i izvršivši samoubojstvo. Titula narodnog heroja dijelila se kao najviše priznanje borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima koji su se naročito istaknuli svojim junaštvom i požrtvovnošću u Narodnooslobodilačkoj borbi. Prvi proglašeni narodni heroj bio je Petar Leković, borac Druge proleterske brigade iz Užičke Požege koji je poginuo nedugo iza proglašenja narodnim herojem. Kada je Leković ostao bez municije navodno je do smrti bacao kamenje na Talijane, pa su ga i našli izrešetanog s rukama ukupnim u stijene. Narodni heroji su, poput Mirka i Slavka iz poslijeratnih partizanskih stripova, pobjeđivali Nijemce, ustaše, četnike i Talijane bacajući bombe kroz dimnjake i prozore i uspjevši ih nakon toga zarobiti. Tako je Boško Buha ubacivao bombe kroz dimnjak boreći se do smrti kada je upao u četničku zasjedu. Luka Vučinić se uvukao u ustaški logor kod Bugojna i ondje je detonirao nekoliko bombi i potom se uspješno išuljao. Dušan Munih Darko, iz Volča u Sloveniji, prikrao se karabinjerima i u postaju bacao bombe, a potom zarobio preživjele. Sava Kovačević je poginuo predvodeći juriš. Partizani su nedostatak naoružanja nadoknađivali nevjerovatno hrabrim podvizima i akcijama koje su ustaše, Nijemci, Talijani i četnici pokušavali suzbiti raznim vrstama odmazdi. Tako su pokušavali uništiti partizane u brojnim neprijateljskim ofenzivama u kojima im to nije pošlo za rukom. Ni na najvećim ofenzivama na Kozari, Petrovoj gori, na Neretvi i Sutjesci partizani i civilno stanovništvo nisu pokleknuli te su se oduprli okupatorima uz strašno visoke civilne žrtve. U poslijeratnim godinama te su pobjede pretvorene u mitove, legende. I same planine poput Kozare i Petrove gore postale su legendarne, o njima su snimani filmovi koji su prikazivali herojstvo partizana i naroda koji se borio uz njih. Narodni heroji su bili opjevani u kasnijim narodnim pjesmama, a o njima su i književnici pisali svoja prozna djela. Kao što je već spomenuto njihova su djela bila pretjerano savršena i do mitskih razmjera razrađena u kasnijoj socijalističkoj mitologiji. Narodni heroji su bili simbol branitelja običnog naroda protiv ugnjetavanja fašističkih osvajača i njihovih domaćih pomagača. Koliko su komunisti držali do narodnih heroja govori činjenica da su imena značajnih tvornica dobila po narodnim herojima kao što su Marijan Badel, Josip Kraš, Janko Gredelj, Đuro Đaković, Rade Končar i Ivo Lola Ribar. Legendarne izjave Rade Končara poput »Milosti ne tražim, niti bih vam je dao!« ili »Pucajte u prsa kukavice!« govore o dimenzijama štovanja kulta narodnih heroja u Jugoslaviji, kada se već mrtvim partizanima i narodnim herojima pripisivalo pojedine rečenice koje su izrekli prije smrti. Slične su se riječi pripisivale i drugim narodnim herojima kao što je to bio slučaj sa Stjepanom Filipovićem koji je pred izvršenje smrtne kazne navodno izjavio okupljenom narodu: »Što čekate? Što trpite? Uzmite puške i istjerajte ovu žgadiju iz zemlje. Živjela narodnooslobodilačka borba i naši saveznici prijatelji! Živio Sovjetski savez zaštitnik malih naroda! Dolje germanske horde! Dolje izdajnici našeg naroda! Živio radni svijet! Stojite i gledate. Ako budete samo stajali i gledali neprijatelj će i vas ovako jednog po jednog vješati. Smrti se ne plašite. Ona nije ništa. To ćete vidjeti kroz nekoliko trenutaka kad ja budem umirao. Nije smrt strašna ako se zna zašto se umire!« Dakako da su Filipoviću ove riječi stavljene

u usta nakon rata jer nitko nije zapisivao što je on točno rekao prije smrti, ali taj njegov govor je svakako bio dio poslijeratnog folklora herojstva junaka NOB-a. Na sličan se način obratila narodu i Lepa Radić, narodni heroj iz okolice Banja Luke koja je prije smrti pozvala na otpor okupatoru. Smrt je dakle poruka ne samo članovima KPJ, već i svim ostalima. Od ukupno 1322 narodna heroja njih 91 su bile žene. Orden narodnog heroja dobila su i 22 strana državljana. Posljednji narodni heroj proglašen je 1991., a radilo se o majoru Milanu Tepiću koji se na dan 29. rujna 1991. zabarikadirao u opkoljenom skladištu municije u Bjelovaru i digao u zrak cijelo skladište odvevši sa sobom u smrt još 11 hrvatskih vojnika. Mjesec i pol kasnije odlikovan je od strane Predsjedništva SFRJ Ordenom narodnog heroja Jugoslavije. Brojni narodni heroji imali su svoje biste diljem hrvatskih gradova i sela. Možda je najbolji primjer uništavanja spomenika narodnim herojima onaj iz Opuzena gdje je veliki spomenik već spomenutom Stjepanu Filipoviću 1991. miniran i nikada ponovno postavljen. Fotografija Stjepana Filipovića pod vješalom i s omčom oko vrata, nekoliko trenutaka prije smrti postali su simbol antifašističke borbe naroda Jugoslavije. Ta fotografija je dio stalnog postava Memorijalnog muzeja holokausta u Washingtonu, a svojedobno je bila izložena u sjedištu Ujedinjenih naroda. Spomenik Filipoviću u Valjevu i danas stoji.⁵ Pomalo komično zvuči činjenica da je neki Ante Ljubičić u Splitu rušio bistu Rade Končara u pijanom stanju, pa se spomenik srušio na njega još 2018. godine i slomio mu nogu.⁶ Dakle, narodni heroji Jugoslavije pripadaju vrsti heroja mučenika te je njihova žrtva iznimno visoko vrednovana u socijalističkom društvu. Oni su zapravo bili izabrani kako bi označili herojstvo i kako bi predstavljali pamćenje na Drugi svjetski rat. Kroz likove narodnih heroja prenošeno je ratno iskustvo i mučeništvo koje su heroji podnijeli za slobodu jugoslavenskih naroda. Dio narodnih heroja nisu predstavljani kao mučenici već kao lideri, ratnici i patrioti budući da su preživjeli Drugi svjetski rat. Činjenica je da su narodni heroji imali dvojaku funkciju: da generaciji koja je izašla iz rata stvore smisao i da poslijeratnim generacijama posluže za izgradnju vlastitog identiteta na temeljima vrijednosti za koju su se borili i umirali narodni heroji.⁷ Od 282 narodnih heroja koliko ih je proglašeno u Hrvatskoj za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata, danas više nema niti jednog koji je živ. Među Srbima u Hrvatskoj bilo je mnogo narodnih heroja. Nabrojimo samo one najpoznatije poput Milutina Baltića koji je bio posljednji živući u Hrvatskoj, Rade Bulata, Stanka Bjelajca, Boška Buhe, Dušana Čalića, Nikole Demonje, Vasilja Gaćeše, Rade Janjanina, Đoke Jovanića, Miloša Kljajića, Rade Končara, Dragice Končar, Nikole Miljanovića, Gojka Nikoliša, Kate Pejnović, Smilje Pokrajac, Milana Žeželja....

⁵ <https://balkans.aljazeera.net teme/2017/6/1/narodni-heroj-priznat-u-svijetu-ponizen-u-domovini>.

⁶ <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/covjek-koji-je-srusio-spomenik-koncaru-radu-ne-poznajem-ali-ne-volim-komuniste-partizane-i-srbe-20181108>.

⁷ Najbolje o narodnim herojima i njihovoj herojskoj smrti vidi u: I. Lučić Todosić, »Telo kao izvor značenja u kulturi sećanja: reputaciono preduzetništvo likova jugoslovenskih narodnih heroja« u: *Etnoantropološki problemi*, n.s., god 15, sv. 4 (2020), 1153-1184.

Spomenici NOB-e kao dio antifašističkog identiteta Srba u Hrvatskoj i njihovo uništavanje

Spomenici su svjedoci nekog vremena, oni nam pružaju informacije o vremenu kada su nastali i o običajima, religiji, kulturi i ekonomiji određenog vremena i prostora. Posebnu skupinu među spomenicima predstavljaju spomenici koji su posvećeni onima koji su stradali u ratu (bilo kao civilne, bilo kao vojne žrtve). Zato da bi se odala počast velikom broju poginulih osoba u Drugom svjetskom ratu, nakon Drugog svjetskog rata započelo se s gradnjom spomenika i spomen-obilježja. Tijekom 45 godina socijalističke vlasti podignuto je oko 6.000 takvih spomenika samo na području Hrvatske. Mnogi spomenici su sadržavali i popise stradalih i ubijenih, dok su drugi pak podignuti kao simboli otpora nekog kraja, a treći u spomen na određene pojedince ili na određene događaje, odnosno u svrhu komemoriranja određenih događaja. Ovi posljednji su bili osobito često posjećivani i njih su ciljano 'pohodile' velike grupe ljudi. Raspadom Jugoslavije i izazivanjem ratnih sukoba na području Hrvatske dolazi do uništavanja većeg broja antifašističkih spomenika. Takvih oštećenih i uništenih spomenika u periodu između 1991. i 2000. godine bilo je najmanje 3000. Oštećivanje, rušenje, devastacija i/ili pljačkanje antifašističkih spomenika u ratnim prilikama i, osobito, u vrijeme ratnih operacija vojnih snaga bili su česta pojava na prostoru Hrvatske u kojem Srbi čine relativnu ili apsolutnu većinu.

Motivi tih napada na integritet antifašističkih spomenika samo su iznimno bili vojne prirode: procjena da je potrebno onesposobiti neprijateljevu promatračnicu ili, pogotovo, položaj za snajperista ili za mitraljesko gnijezdo. Mnogo češće su antifašistički spomenici razarani zbog svojih reprezentativnih i simboličkih funkcija, kao eminentan i najdojmljiviji iskaz pripadnosti antifašističkom pokretu, kao tradicionalne vrednote, a ponekad i kao umjetnička ostvarenja. U povijesnoj perspektivi, nijedan od tih mogućih motiva ne može, dakako, opravdati čin razaranja spomenika: i svaku zloporabu spomenika kao vojnog objekta i, osobito, svaki oružani napadaj na spomenik koji nije u trenutku toga napadaja direktno zloupotrebljavan kao sredstvo vojne akcije povijest mora okvalificirati kao ratni zločin.

Primjeri koji optužuju

U svojem osvrtu na devastaciju spomenika izabrao sam nekoliko primjera, koji su zbog svoje različite namjene, kao i zbog svoje različite sudbine interesantni za daljnju razradu. Neke od njih sam opširnije obradio, smatrajući da su možda manje poznati, dok sam druge tek spomenuo ili ih se dotakao.

Spomenik koji sam odabrao skriven je daleko od pogleda znatiželjnika i do njega dolazi samo onaj koji kao cilj ima posjetu. Selo Jadovno smjestilo se u dubokoj šumi Velebita, na kilometar i pol dugom proplanku na 805 metara nadmorske visine, 16 kilometara sjeverozapadno od Gospića. Sam smještaj jednog od najbrutalnijih ustaških logora koji je bio u funkciji tek nekoliko mjeseci, bio je u dubokoj velebitskoj šumi, na nadmorskoj visini od 1.200 metara, 6.5 kilometara udaljen od najbližeg sela Jadovna, na nepristupačnom

terenu na proplanku Čačić dolac površine 90X180 metara. Izolacija logora bila je potpuna, a za razliku od ostalih logora u NDH u Jadovno nikada nije došao niti jedan paket niti je iz Jadovna ikada itko primio kakvo pismo. U logorskom sistemu Gospić-Jadovno-Pag je prema poimeničnom popisu dr. Đure Zatezala stradalo preko 10.000 osoba, u najvećoj mjeri Srba i Židova. Prema nekim drugim podacima broj poubijanih je znatno manji.

Postoje dva spomenika na lokacijama oko Jadovna. Jedan od spomenika autora Ratka Petrića bio je postavljen iznad Šaranove jame 1988. godine. Spomenik nikada nije završen budući da je ubrzo došao rat. Taj je spomenik uništen 1991. sasvim očito od strane pripadnika Hrvatske vojske budući da se taj dio Velebita 1991. godine nalazio pod njihovom kontrolom. Nakon posljednjeg rata 2011. godine spomenik je obnovljen, ali je kao i prije rata, ostao nedovršen. Šest kilometara daleko u šumi nalazio se drugi spomenik, na lokaciji Čačić dolac, na mjestu nekadašnjeg logora Jadovno. Taj je spomenik u potpunosti devastiran, a spomen-obilježje više ne postoji. Članovi udruge Jadovno su postavili krst na mjestu Čačić dolac te su oni jedini posjetitelji lokacije nekadašnjeg logora. Na kraju sela Jadovno, na putu prema logoru, postavljen je spomenik za poginulog sudionika Velebitskog ustanka iz 1932. godine Stjepana Devčića, koji je sasvim sigurno neprimjereno nedaleko lokacije jednog od najsvirepijih ustaških gubilišta.⁸

Pedesetak kilometara od Jadovna, u nekadašnjoj općini Donji Lapac, nalazi se spomenik Ustanku naroda Like. Naime, ustanak u Srbu bila je oružana pobuna protiv ustaških zločina nad Srbima u Lici koji je započeo napadom na žandarmeriju u Srbu 27. srpnja 1941. Radilo se o masovnom ustanku gerilskih jedinica i naroda kotara Donjeg Lapca pokrenutog od strane Komunističke partije Hrvatske. Početak tog ustanka se slavio od 1945. do 1990. kao republički praznik Dan ustanka naroda Hrvatske, a obilježava se i danas proslavom u Srbu. Iznad ustaničkog mjesta Srb stajao je spomenik ustanku u Srbu, Spomenik ustanku naroda Hrvatske, danas poznat i kao Spomenik ustanku naroda Like, rad kipara Vanje Radauša. Svečano je otvoren 1951. godine. Visok je 15.5 metara. Spomenik je zbog utjecaja ličke klime bio obnovljen 1960-ih godina. Bijeli brački kamen istrošile su zime i vjetrovi, pa je on zamijenjen svijetlosivim granitom sa Pohorja. Tijekom operacije „Oluja“ 1995. godine, prema svjedočenjima mještana Srba, dva su tenka, koji su ostali poslije operacije, stala podno spomenika i ponavljanim ispaljivanjem topovskih granata srušila kameni stub i skulpture. Skulpture su s vremenom pokradene i preprodane. Srpsko narodno vijeće je u okviru koalicionog sporazuma 2007. godine uvrstila spomenik u Srbu na listu pet velikih spomeničkih ostvarenja za koja su tražili obnovu. Godine 2008, Hrvatski restauratorski zavod preuzeo je obnovu spomenika. Arhitektonski projekat rekonstrukcije napravio je arhitekta Zvonimir Krznarić, a restauriranje skulptura obavio je akademski kipar Alan Vlahov. Spomenik je obnovljen 2010, a svečano otvoren 27. srpnja 2011. godine. Svakog 27. srpnja organizirano

⁸ O Jadovnom najbolje vidi na: <https://jadovno.com/>; <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>.

se slavi Dan ustanka naroda Like, a ispod spomenika ekstremni desničari uz policijsko osiguranje imaju protuskup na kojem tvrde da su stanovnici lapačke kotline i okolnih bosanskih općina digli četnički ustanak i da su u okolici Srba ubijali Hrvate. Tako jedan spomenik koji je predstavljao simbol prvog otpora fašizmu danas simbolizira sukob ekstremne desnice i štovatelja antifašizma i vrijednosti narodnooslobodilačke borbe.⁹

Vratimo li se natrag prema Gospiću, nedaleko prometnice koja veže Gospić i Gračac stajalo je nekada Divoselo. Jedan od najgorih masovnih zločina nad Srbima u Lici zbio se upravo u tome naselju u početku kolovoza 1941. Dana 2. kolovoza mještani sela Ornice, Čitluk i Divoselo sklonili su se na proplanak pod Velebitom zvan Kruškovače. Ujutro 5. kolovoza ustaše su poubijali preko 300 Srba iz nabrojanih sela, dok se ostatak preživjelih sklonio na Velebit. Nakon rata, na mjestu Kruškovače, podignut je spomenik koji je uništen tijekom akcije Medački džep 1993. godine. Od spomenika je ostala samo ograda zarasla u gustu šumu.¹⁰

Nestali su i spomenici na u dubini plješivičke divljine. Između Korenice i Donjeg Lapca prostiru se predjeli Bijelih Potoka i Kamenskog. Kamensko, prije pastirsko naselje, zauzeli su partizani sredinom god. 1942. Na području Bijelih Potoka i Kamenskog održano je mnogo značajnijih političkih i vojnih skupova već u prvim godinama NOR-a. U isto vrijeme u masivu Plješivice boravi 70 do 80 zbjegova s oko 30000 ljudi. Tu se od 1942. do 1944. nalazi velika partizanska baza s bolnicom s oko 230 kreveta, centralna tehnička radionica za proizvodnju i popravak oružja, tiskara i kožare. Međutim, nakon rata nisu sačuvani autentični objekti, osim grobišta iz vremena NOR-a, Centralni spomenik Spomen-područja Bijele Vode – Kamensko autora Vladimira Ugrenovića i Berislava Radimira teško je oštećen za vrijeme posljednjeg rata. Spomenik je prema nekim izvorima uništen u prvoj polovici 1990-ih godina, za vrijeme postojanja SAO Krajine. Međutim, spomenik ne samo da nije obnovljen, već je i dodatno degradiran nakon rata. Unatoč još uvijek važećoj zaštiti, čini se da nisu poduzimane nikakve konkretne mjere da se proces devastacije zaustavi. Posebno vrijednih šest brončanih skulptura Tifusara iz perioda 1956.-1959. godine u Bijelim Potocima izradio je akademski kipar Vanja Radauš, a spomenici su ukradeni u vrijeme postojanja SAO Krajine te do danas nisu pronađeni.¹¹

Na morskoj paškoj obali, gdje se kupaju turisti tijekom ljetnih mjeseci, u vrijeme Drugog svjetskog rata nalazio se okrutni ustaški logor. Logor Slana na Pagu nalazio se u blizini sela Metajna na otoku Pagu. Djelovao je od lipnja do kolovoza 1941. godine, i u njemu je ubijeno mnogo Srba i Židova. Logor je zatvoren na zahtjev talijanskih okupacijskih vlasti. Posebnost Slane je i u tome što je to jedino mjesto stradanja na kojem i danas postoje ostaci logora: srušeni objekti, stražarnica, cesta i suhozid koji su golim

⁹ O Srbu vidi u: Juraj Hrženjak, ur. *Rušenje antifašističkih spomenika 1990-2000.* „SABARH“, Zagreb 2002. 99.

¹⁰ Zločin u Divoselu vidi u: <http://www.maz.hr/2015/03/13/heroj-selo-divoselo/>.

¹¹ O Bijelim Potocima vidi u: <https://www.spomenikdatabase.org/korenica>.

rukama i bez alata gradili sami zatvorenici. Uokolo se još mogu pronaći čavli i komadi bodljikave žice ukradene devedesetih. I prije pitanja komemoriranja tog prostora, valja kao jedno od najvažnijih postaviti pitanje njegova konzerviranja. Danas je svakome tko ovamo dođe bez prethodnog znanja teško pretpostaviti što je tu nekoć bilo: ploča koja je u Slanoj prvi put postavljena 1975. uništena je devedesetih, od 2010. dvaput je obnavljana, no oba je puta ubrzo, nakon svega nekoliko dana, razbijena. Lokalno stanovništvo ne želi razgovarati o logoru i negiraju njegovo nekadašnje postojanje.¹²

Spomen-kosturnica i spomenik u Veljunu kod Slunja podignuti su 1950. godine, odnosno 1975. godine u čast žrtvama pokolja u Hrvatskom Blagaju 6. svibnja 1941. godine. Autori su Aleksandar Freudenreich (kosturnica) i Mihael Kajfež (spomenik). Ustaše su optužili lokalne Srbe za ubojstvo obitelji Mravunac te su za odmazdu poubijali 520 Srba iz okolnih naselja. Ovaj spomenik i kosturnica su teško oštećeni u posljednjem ratu, a nakon rata u nekoliko navrata su oskrnavljeni (prvi put 2000. kada se Biserka Legradić pomokrila na spomenik, drugi puta 2006. kada je ukradeno 14 metalnih ploča s imenima civila koji su poubijani, treći puta kada su na spomeniku članovi HSP-a iz Čakovca iscrtali slovo U s križem i mokrili po spomeniku 2011. i četvrti puta kada je ukradeno još 49 ploča). Spomenik su obnovili Srpsko narodno vijeće i Tatjana Vujičić Vlačić rodnom s Korduna 2018. godine. Oskrnjavljanje spomenika i negiranje ustaških zločina u vremenu nakon posljednjeg rata ukazuju na dubinski poremećene odnose između Hrvata i Srba na Kordunu koje su uzrokovane Drugim svjetskim ratom, poraćem i posljednjim Domovinskim ratom.¹³

Jedan od rijetkih spomenika koji nije devastiran u posljednjem ratu je spomenik u Podgariću u Moslavačkoj gori. Spomenik revolucije naroda Moslavine je monumentalni spomenik kod mjesta Podgarić u Moslavini, rad kipara Dušana Džamonje. Visok je 10, a širok 20 metara. Moslavačka gora je tijekom Narodnooslobodilačkog rata bila ustanička i partizanska baza Moslavine i šireg područja sve do Zagreba. U blizini sela Podgarić je 1942. godine bila osnovana partizanska bolnica „Stara konspiracija”. S vremenom je Podgarić postao centar ustanka, te je u njemu boravilo Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku. Spomenik je završen 1967. godine, a svečano ga je otvorio predsjednik SFRJ, Josip Broz Tito, 7. rujna. Na prilazu do spomenika nalazi se spomen-kosturnica u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci oko 1000 poginulih i umrlih boraca u partizanskim bolnicama s tog područja. U posljednjem ratu spomenik nije uništen, ali usprkos tome, čini se da uslijed nebrige propada.¹⁴

Spomenik u Kamenskoj nedaleko Požege bila je najveća apstraktna skulptura na svijetu. Tridesetmetarska konstrukcija na brdu Blažuj, naziva Spomenik pobjedi revolucije naroda Slavonije, djelo je kipara Vojina

¹² O Slanoj vidi na: <https://jadovno.com/>; <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>

¹³ O Veljunu vidi na: http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/spomenici/9/Spomenici_propadaju_zrtve_fasizma_se_zaboravljaju_a_Vlada_vas_novac_salje_u_Kanadu/296/.

¹⁴ O Podgariću vidi na: <https://www.spomenikdatabase.org/podgarica>.

Bakića. Podignuta je 1968. godine, a razvaljena do temelja 1992. godine. Taj Bakićev spomenik bio je jedno od najvažnijih djela hrvatske umjetnosti dvadesetog stoljeća. Spomenik je navodno srušen 21. veljače 1992., no samo miniranje trajalo je više dana. Navodno je miniran čak devet puta, a uništili su ga pripadnici Hrvatske vojske (123. brigade) nakon što su 25. prosinca 1991. godine zauzeli Kamensku kao važno raskršće puteva od Požege prema Voćinu i prema Pakracu. Zlatko Uzelac, povjesničar umjetnosti svjedočio je rušenju spomenika u ožujku 1992. kada je posjetio mjesto Kamensku. Ondje je zatekao vojnike Hrvatske vojske koji su mu se hvalili kako su nakon mnogo muke uspjeli uništiti spomenik, a na njegovo pitanje zašto su ga uništili odgovorili su mu da to treba srušiti. Radilo se zasigurno o najuspješnijoj Bakićevoj skulpturi koja je na kraju završila preprodana u staro željezo. Još je donedavno je prostor oko spomenika bio miniran, a čitav je kraj oko Kamenske iznimno zapušten i pust.¹⁵

Jedan od najpoznatijih i najmonumentalnijih spomenika narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj je spomenik na Petrovoj gori. Godine 1981. spomenik je dovršen nakon deset godina gradnje, a troškovi gradnje iznosili su 34 milijarde dinara. U unutrašnjosti se nalazio muzej koji je posjećivalo 150.000 ljudi godišnje. Uništavanje spomenika započelo je već na početku rata. Iz Memorijalnog centra tada su odnošeni predmeti. Slična sudbina zadesila je i obližnju partizansku bolnicu. Tijekom okupacije između 1991. i 1995. ovo je bio prostor koji je bio štab JNA i srpske paravojske. Uništavanje je nastavljeno i nakon rata, a tada su odnesene i brojne ploče od nehrđajućeg čelika. U nekoliko se navrata pokušalo zaštititi spomenik na Petrovoj gori, ali tek je izuzetnim naporom društveno-političke zajednice u Vojniću napravljena žičana ograda oko spomenika i nova vrata koja štite spomenik od daljnjeg devastiranja.¹⁶ Od spomenika Vojina Bakića stradali su gotovo svi tijekom posljednjeg rata. Vrlo vjerojatno zato što su podsjećali na Srbe i na partizane. Od 1990. do 1995. godine uništene su skulpture "Bjelovarac" koji je miniran 1991. Ostala je šaka jedne ruke i glava, a ostali dijelovi završili su u ljevaonici Tomo Vinković u Bjelovaru. Spomenik je obnovljen i postavljen na svoje mjesto 8. prosinca 2010. godine. Miniran je i "Gudovčan" ili "Pred streljanje" u Gudovcu gdje se zbio prvi zločin nad Srbima u NDH još u travnju 1941. Čini se da će na istom mjestu biti postavljen neki drugi Bakićev spomenik. Miniran je i "Spomenik bilogorskim partizanima" u selu Bačkovic, nekoliko kilometara od Bjelovara, kao i "Spomenik palim borcima", ispred škole u Čazmi. Devastiran je i Spomen-park Dotrščina u Zagrebu.¹⁷

Posebnu skupinu spomenika predstavljaju crkve u kojima su počinjena masovna ubojstva u vrijeme Drugog svjetskog rata. Takve su crkve nakon rata pretvorene u spomen-hramove. Tri su najkarakterističnija

¹⁵ O Kamenskoj vidi na: <https://www.jutarnji.hr/globus/kako-je-1992.-unisten-bakicev-spomenik-bio-je-prevaljen-i-slomljen-poput-kakvog-razderanog-celicevog-cepelina-svemirskog-broda-poslije-apokalipse-93463>.

¹⁶ O Petrovoj gori vidi na: <https://www.vecernji.hr/kultura/petrova-gora-spomenik-sramote-468653>.

¹⁷ O spomenicima Vojina Bakića vidi i u: Dušan Matić, *Vojin Bakić-moj prijatelj*, Zagreb: Euroknjiga 2007 i T. Maroević, *Vojin Bakić*, Zagreb: Globus, 1998.

primjera u Hrvatskoj: hram u selu Sadilovac kod Slunja, hram u Kolariću kod Vojnića i hram u Kusionjama kod Pakraca.

Selo Sadilovac kraj Rakovice nastalo je 1790. godine u vrijeme austrijsko-osmanskoga rata. U selu je 1826. godine podignuta kamena crkva Rođenja Presvete Bogorodice. U vrijeme Drugoga svjetskog rata u hramu su ustaše 31. srpnja 1942. ubili i zapalili 463 muškarca, žena i djece iz Sadilovca (361), Nove Kršlje (15) i Bugara (71) i Crnaje (6) (u susjednoj Bosni). Ustaše su spalili i uništili osnovnu školu, crkvu, svećenikov stan, dva mlina na vodenici, 105 seoskih kuća, 250 gospodarskih zgrada. Nakon Drugoga svjetskog rata selo se demografski nije oporavilo. Hram u Sadilovcu također je dugo čekao na obnovu. Komisija za vjerske odnose Narodne Republike Hrvatske 1960. odlučila je izvršiti eksproprijaciju ruševina crkve u Sadilovcu da bi na tome mjestu podignula spomenik žrtvama fašističkog terora. Međutim, kakao dogovor s Gornjokarlovačkom eparhijom nije postignut, 1960. u unutrašnjosti hrama je otkrivena spomen-ploča i uređena je grobnica za 463 žrtve iz Sadilovca i okolice koje su pobijene u crkvi. Pitanje uređenja Crkve u Sadilovcu riješeno je 1989. godine. Prigodnom svečanošću i narodnim zborom 6. kolovoza 1989. obilježeno je dovršenje spomen-obilježja Narodnooslobodilačke borbe, a crkva je posvećena 24. rujna 1989. godine. Danas u gustoj šumi leži zapušteno groblje, a od zgrada je moguće još vidjeti crkvu te ruševine nekadašnje škole. Mjesto je pretvoreno u farmu muznih krava koja i danas funkcionira.¹⁸

Zaključak rušenja antifašističkih spomenika

Rušenjem antifašističkih spomenika u posljednjem ratu i periodu nakon posljednjeg rata bavi se tek nekoliko istraživača. Ova nedovoljno istražena tema predstavlja i danas tabu, a pogled na cjelokupno loše stanje spomenika narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj izaziva u najmanju ruku sram. I kao što Davorka Perić, hrvatska povjesničarka umjetnosti zaključuje »sramimo se lošeg stanja u kojemu se nalaze ti spomenici ali se očito kao društvo i sramimo jedne povijesne epohe socijalizma koja je dio naše neizbrisive prošlosti. Vrlo je evidentno da se onda sramimo i pobjede na totalitarističkim i genocidnim fašizmom i nacizmom.« Kada tome ne bi bilo tako, veći dio tih uništenih i devastiranih spomenika bio bi obnovljen. U Domovinskom ratu, u vrijeme euforije rušenja, nestajalo je preko noći jako puno antifašističkih spomenika. Postoje gradovi koji su temeljito počišćeni od svakog traga antifašizma. Vrlo je mali broj zaštićenih spomenika kulture restauriran ili pohranjen radi restauracije. Obnovljeni su spomenik Bjelovarac, Spomenik ustanku u Srbu, spomenik u Jadovnom, a novac za obnovu dobiva i prva partizanska bolnica na Petrovoj gori. No ono što izostaje čak kada je spomenik i obnovljen, to je označenost u javnom prostoru, kao što napominje Davorka Perić. Nakon 1990. godine simbolika spomen obilježja žrtvama Drugoga svjetskog rata je promijenjena. Tijekom 1990-ih godina ponegdje su postavljana spomen obilježja koja su

¹⁸ O Sadilovcu vidi u: Milojko Šaša, *Svjedok vremena*, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2013.

se istovremeno odnosila na pripadnike oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske, na borbe Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda (vjerojatno potaknuti politikom „pomirbe“ tadašnjeg predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana). Zanimljivo je da su na nekim spomen-obilježjima vezanima uz poginule u Drugom svjetskom ratu dodana i imena poginulih branitelja Domovinskog rata. Pri postavljanju spomen-obilježja imena svih poginulih vojnika napisana su zajedno, bez oznake kojoj su vojsci pripadali. Postoje primjeri spomen-obilježja za sve poginule bez poimeničnog navođenja imena i prezimena poginulih.

U svakom slučaju spomenici narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj predstavljaju trajna svjedočanstva o pobjedama i tragedijama, trajno ugrađena u sjećanja i stvarnost koje je ostavio Drugi svjetski rat i fašistički totalitarizam iza sebe.

Summary: In the text, the author provides information on how much and in what way Serbs in Croatia participated in the anti-fascist movement. He especially deals with the memory culture among Serbs in Croatia of the anti-fascist period and the partisan struggle. Examples from the area of Slatina, Pakrac and the territory of Kordun are selected in the text. In the second part of the text, the author deals with national heroes and the anti-fascist struggle, the destruction of NOB monuments on the territory of Croatia during the last war and the destruction of the memory of the anti-fascist struggle in Croatia

Popis literature:

Baić, Dušan, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945*, Vrginmost 1980.

Hrženjak, Juraj, ur. *Rušenje antifašističkih spomenika 1990-2000*. „SABARH“, Zagreb 2002.

Kotar Slunj i kotar Veljun u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945, Karlovac 1988.

Kotar Vojnić u NOB i socijalističkoj revoluciji, Karlovac 1989.

Maroević, Tonko, *Vojin Bakić*, Zagreb: Globus, 1998.

Matić, Dušan, *Vojin Bakić-moj prijatelj*, Zagreb: Euroknjiga 2007

Šaša, Milojko, *Svjedok vremena*, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2013.

Lučić-Todosić, Ivana, »Telo kao izvor značenja u kulturi sećanja: reputaciono preduzetništvo likova jugoslovenskih narodnih heroja« u: *Etnoantropološki problemi*, n.s., god 15, sv. 4 (2020), 1153-1184.

Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

Popis internetskih izvora

<https://jadovno.com/>; <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>.

<http://www.maz.hr/2015/03/13/heroj-selo-divoselo/>.

<https://www.spomenikdatabase.org/korenica>.

<https://jadovno.com/>; <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>

<http://www.antifasisticki->

[vjesnik.org/hr/spomenici/9/Spomenici_propadaju_zrtve_fasizma_se_zaboravljaju_a_Vlada_vas_novac_s_alje_u_Kanadu_/296/](http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/spomenici/9/Spomenici_propadaju_zrtve_fasizma_se_zaboravljaju_a_Vlada_vas_novac_s_alje_u_Kanadu_/296/).

<https://www.spomenikdatabase.org/podgarica>.

<https://www.jutarnji.hr/globus/kako-je-1992.-unisten-bakicev-spomenik-bio-je-prevaljen-i-slomljen-poput-kakvog-razderanog-celicnog-cepelina-svemirskog-broda-poslije-apokalipse-93463>.

<https://www.vecernji.hr/kultura/petrova-gora-spomenik-sramote-468653>.

<https://balkans.aljazeera.net teme/2017/6/1/narodni-heroj-priznat-u-svijetu-ponizen-u-domovini>.

<https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/covjek-koji-je-srusio-spomenik-koncaru-radu-ne-poznajem-ali-ne-volim-komuniste-partizane-i-srbe-20181108>.